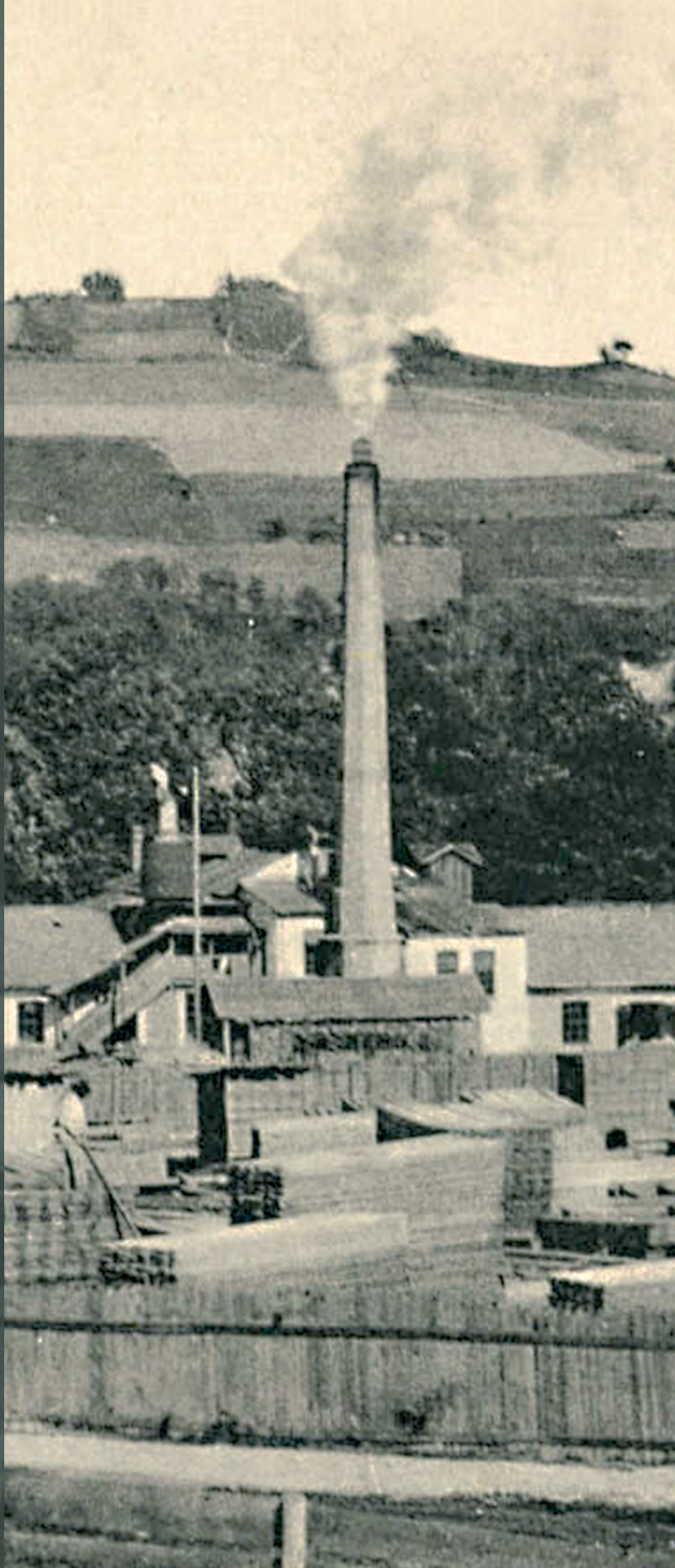

Michał Wójcik

Fabryka

Monografia
przedsiębiorstwa
C. Warhanek
w Mszanie Dolnej
(1890–1948)

Fabryka

*Monografia przedsiębiorstwa C. Warhanek
w Mszanie Dolnej (1890–1948)*

STUDIA
GALICYJSKIE

Tom 12

Michał Wójcik

Fabryka

Monografia przedsiębiorstwa

*C. Warhanek w Mszanie Dolnej
(1890–1948)*

**KSIĘGARNIA
AKADEMICKA
PUBLISHING**

Kraków 2026

Michał Wójcik

📄 <https://orcid.org/0009-0002-9858-7710>

✉ michalwojcik1@o2.pl

© Copyright by Michał Wójcik, 2026

Recenzenci

dr hab. Tomasz Kargol, prof. UJ
prof. ALK dr hab. Tomasz Olejniczak

Redaktor naukowy serii
dr hab. Adam Świątek, prof. UJ

Opracowanie redakcyjne
Agnieszka Sabak

Projekt okładki
Paweł Sepielak

ISBN 978-83-8368-451-2 (druk)

ISBN 978-83-8368-452-9 (PDF)

<https://doi.org/10.12797/9788383684529>

Na okładce: Fabryka C. Warhanek w Mszanie Dolnej, pocztówka z 1905 r. wydana nakładem Andrzeja Glosser-Kałużskiego (źródło: Österreichische Nationalbibliothek Wien, sygn. AK020_435)

Publikacja wydana dzięki wsparciu finansowemu Miasta Mszana Dolna, Octowni Podhale w Mszanie Dolnej, Starostwa Powiatowego w Limanowej oraz Banku Spółdzielczego w Mszanie Dolnej

Miasto
Mszana Dolna

PODHALE
Octownia Mszana Dolna

Powiat
Limanowski

WYDAWNICTWO KSIĘGARNIA AKADEMICKA

ul. św. Anny 6, 31-008 Kraków

tel.: 12 421-13-87; 12 431-27-43

e-mail: publishing@akademicka.pl

<https://akademicka.pl>

SPIS TREŚCI

Wstęp	11
Ulica Fabryczna w Mszanie Dolnej.....	11
Wybór tematu i jego uzasadnienie.....	12
Cele pracy.....	15
Metodologia.....	17
Źródła.....	18
Literatura i monografie przedsiębiorstw.....	22
Struktura monografii.....	24
Podziękowania.....	28
Uwagi edytorskie.....	29
Rozdział 1. Przemysł drzewny w regionie Mszany Dolnej oraz początki przemysłu konserw rybnych w Galicji	31
1.1. Uwagi wstępne.....	31
1.2. Uwarunkowania rozwoju przemysłu drzewnego w powiecie limanowskim.....	32
1.3. Wybrane tartaki w powiecie limanowskim od lat 70. XIX w.....	36
1.4. Wybrani inwestorzy prywatni w Mszanie Dolnej pod koniec XIX w.	43
1.4.1. Jakub i Józef Kohn.....	43
1.4.2. Michał Ader.....	45
1.4.3. Feuersteinowie.....	46
1.4.4. Pozostałe tartaki.....	47
1.4.5. Handel drzewem i wyrobami z drewna.....	49
1.5. Początki przemysłu konserw rybnych w Galicji.....	54
1.6. Konkluzje.....	58
Rozdział 2. Powstanie i struktura właścicielska przedsiębiorstwa C. Warhanek w Mszanie Dolnej	59
2.1. Początki przedsiębiorstwa C. Warhanek.....	59
2.1.1. Karl Warhanek (1829–1900) – założyciel przedsiębiorstwa.....	59

2.1.2. Rozwój przedsiębiorstwa C. Warhanek w okresie „złotego wieku” (1880–1914)	60
2.1.3. Zakłady filialne po I wojnie światowej	65
2.2. Czynniki lokalizacji produkcji przemysłowej w Mszanie Dolnej pod koniec XIX w.	66
2.2.1. Transport	66
2.2.2. Surowce	69
2.2.3. Siła robocza	69
2.2.4. Konkluzje	70
2.3. Chronologia powstania i uruchomienia przedsiębiorstwa C. Warhanek w Mszanie Dolnej	71
2.4. Zmiany w strukturze właścicielskiej (przed 1939 r.)	76
Rozdział 3. Struktura organizacyjna i funkcjonowanie przedsiębiorstwa C. Warhanek w Mszanie Dolnej	83
3.1. Uwagi wstępne	83
3.2. Dyrektorzy oraz kadra zarządzająca	86
3.2.1. Dyrektorzy i prokurenci firmy	86
3.2.2. Kierownicy techniczni w okresie międzywojennym	90
3.2.3. Willa dyrektora	92
3.3. Finanse i majątek przedsiębiorstwa	96
3.3.1. Uwagi wstępne	96
3.3.2. Majątek przedsiębiorstwa	96
3.3.3. Źródła finansowania przedsiębiorstwa	99
3.3.4. Struktura bilansu przedsiębiorstwa	101
3.3.5. Analiza wybranych wskaźników finansowych w 1930 r.	105
3.3.6. Bilans otwarcia przedsiębiorstwa po przejściu przez Zarząd Państwowy (1945 r.)	106
Rozdział 4. Tartak parowy i wytwórnia beczek	109
4.1. Tartak parowy	109
4.1.1. Pozyskiwanie drewna	109
4.1.2. Produkcja tartaku	113
4.1.3. Wentylacja w tartaku	115
4.1.4. Portiernia oraz pozostałe budynki gospodarcze	117
4.2. Wytwórnia beczek (bednarnia)	118
4.2.1. Uwagi wstępne	118
4.2.2. Bednarnia i jej wyposażenie	119
4.2.3. Produkcja beczek	120
4.3. Wytwórnia pudełek wiórowych	123
Rozdział 5. Fabryka konserw rybnych	127
5.1. Zaopatrzenie fabryki w ryby	127
5.2. Produkcja konserw rybnych	130
5.2.1. Wędzarnia i nowy lokal do marynowania ryb	130

5.2.2. Technologia produkcji i oferowane produkty	132
5.2.3. Wartość produkcji.....	135
5.3. Kierunki zbytu i eksportu konserw rybnych	137
5.3.1. Rynki zagraniczne	137
5.3.2. Firma wobec bojkotu towarów pruskich na początku XX w.	140
5.3.3. Rynek lokalny (Kraków).....	141
5.4. Fabryka na tle przemysłu konserw rybnych w II RP.....	144
5.4.1. Rozmieszczenie przemysłu konserw rybnych w II RP.....	144
5.4.2. Znaczenie przemysłu konserw rybnych w II RP.....	150
5.5. Ogłoszenia prasowe i reklamy	152
Rozdział 6. Maszyny i urządzenia.....	157
6.1. Uwagi wstępne.....	157
6.2. Park maszynowy w tartaku i bednarni	159
6.3. Kotłownia	165
6.4. Siła napędowa tartaku.....	166
6.5. Lokal do marynowania.....	172
6.6. Import maszyn.....	173
6.7. Maszyny w octowni (według stanu na 1945 r.).....	174
6.8. Zagadnienia transportowo-komunikacyjne	178
6.9. Konkluzje.....	180
Rozdział 7. Robotnicy i warunki pracy	181
7.1. Warunki pracy robotników.....	181
7.1.1. Uwagi wstępne – „porządek robotniczy”	181
7.1.2. Wymiar czasu pracy.....	182
7.1.3. Bezpieczeństwo pracy i wypadki.....	186
7.1.4. Pożary i inne katastrofy naturalne	188
7.2. Liczebność i struktura zawodowa pracowników.....	192
7.2.1. Liczebność pracowników przed I wojną światową	192
7.2.2. Liczebność pracowników w okresie międzywojennym	195
7.2.3. Struktura zatrudnienia pracowników.....	202
7.2.4. Uwagi porównawcze o zatrudnieniu w przemyśle w powiecie limanowskim przed II wojną światową.....	205
7.3. Zarobki pracowników tartaku i fabryki konserw.....	208
7.3.1. Uwagi wstępne.....	208
7.3.2. Wynagrodzenie robotników na przykładzie danych z 1932 r.	210
7.3.3. Uwagi o wynagrodzeniach kobiet	214
7.3.4. Budynek biurowo-mieszkalny	216
7.4. Konflikty i strajki w fabryce	217
Rozdział 8. Działalność społeczno-polityczna i życie rodzinne dyrektorów fabryki....	223
8.1. Uwagi wstępne.....	223
8.2. Działalność urzędnicza i polityczna dyrektorów fabryki	223
8.2.1. Naczelnicy gminy (wójtowie)	223

8.2.2. Naczelny Komitet Narodowy (I wojna światowa).....	231
8.2.3. Inne funkcje publiczne pełnione przez dyrektorów	235
8.3. Mecenat przemysłowców.....	236
8.3.1. Uwagi wstępne.....	236
8.3.2. Uczestnictwo w stowarzyszeniach oświatowych i gospodarczych oraz działalność charytatywna	237
8.3.3. Ochotnicza Straż Pożarna	241
8.3.4. Towarzystwo Kolonii Wakacyjnych	244
8.3.5. Litografia Emanuela Kronbacha.....	247
8.3.6. Stanisław Ciężadlik (1912–1996)	249
8.4. Rodzina dyrektora fabryki w Mszanie Dolnej.....	251
8.4.1. Franciszek Dubowy (senior) i jego żona Maria Dübon	251
8.4.2. Maria Dubowy i jej mąż Stanisław Sadowy	258
8.4.3. Franciszek Dubowy (junior) i jego żona Tekla Krawczyńska.....	259
8.4.4. Małgorzata Maria Dubowy i Rozalia Dubowy	261
8.4.5. W okresie okupacji niemieckiej	264
Rozdział 9. Okres powojenny i współczesność.....	271
9.1. Upaństwowienie przedsiębiorstwa	271
9.2. Octownia	275
9.3. Tartak Przemysłu Drzewnego i firma „REFAS”	280
Zakończenie.....	287
Aneksy	297
Aneks nr 1. Protokół z kontroli i przejęcia tartaku z dn. 14 lutego 1945 r.	297
Aneks nr 2. Kalendarium wybranych wydarzeń związanych z funkcjonowaniem tartaku parowego i fabryki konserw rybnych C. Warhanek w Mszanie Dolnej w latach 1890–1948.....	303
Aneks nr 3. Biogramy wybranych osób związanych z firmą C. Warhanek w Mszanie Dolnej.....	308
Spis tabel.....	323
Spis ilustracji	325
Wykaz ważniejszych skrótów	331
Bibliografia	333
Summary	353
Zusammenfassung.....	355
Shrnutí.....	357
Indeks osobowy	359
Indeks nazw geograficznych.....	369

Monografia żadnego przedsiębiorstwa nie pozwala na rozciąganie osiągniętych w niej wniosków np. na całość danej branży przemysłowej. W tym sensie żadne przedsiębiorstwo nie może być uznane za dość „typowe” [...] Monograficzne badanie dziejów danego przedsiębiorstwa pozwala lepiej zrozumieć warunki, w jakich dane (a i inne) przedsiębiorstwo działało oraz czynniki determinujące jego kalkulację¹.

Witold Kula (1916–1988),
historyk dziejów społeczno-gospodarczych Polski

[...] Tartak [parowy], fabryka beczulek [bednarnia] i fabryka konserw rybnych [firmy C. Warhanek w Mszanie Dolnej] stanowią nieodłączną całość i jednostkę. Główną częścią [zakładu] jest fabryka konserw rybnych, która produkuje naczynia i opakowania we własnym zakresie i do produkcji tej potrzebny jest tartak i fabryka beczulek (moskalówek)².

Fragment z ewidencji zakładu dla celów mobilizacji wojskowej [1928]

¹ Cyt. za: W. Kula, *Problemy i metody historii gospodarczej*, Warszawa 1983, s. 223. Powyższy fragment z Witolda Kuli cytują jako motto również inni autorzy monografii przedsiębiorstw, np. A. Zawistowski, *Kombinat. Dzieje Zambrowskich Zakładów Przemysłu Bawełnianego – wielkiej inwestycji planu sześcioletniego*, Warszawa–Białystok 2009, s. 7. W kontekście omawianego przedsiębiorstwa C. Warhanek w Mszanie Dolnej cytowałem ten fragment wcześniej w artykule: M. Wójcik, *Fabryka konserw rybnych C. Warhanek w Mszanie Dolnej w latach 1885–1918*, „Zeszyty Rabczańskie” 2022, nr 7, s. 93.

² Cyt. za: Archiwum Narodowe w Krakowie (ANK), Urząd Wojewódzki Krakowski, sygn. 29/206/0/6/506, fasc. IX [28], k. 1749 – Wykaz statystyczny za rok 1928.

WSTĘP

Ulica Fabryczna w Mszanie Dolnej

Współcześnie ulica Fabryczna należy do nielicznych zachowanych urbanonimów (w tym przypadku nazwa ulicy)¹ w przestrzeni miejskiej Mszany Dolnej, których geneza sięga okresu galicyjskiego². Nazwa – podobnie jak w przypadku innych miast na terenach polskich, rozwijających się pod wpływem industrializacji na przełomie XIX i XX w. – była bezpośrednio związana z położeniem istotnego obiektu (lub obszaru): zakładu przemysłowego usytuowanego przy tej drodze³. Jednocześnie pełni ona funkcję nośnika pamięci o dużym kompleksie

¹ Wśród licznych propozycji pogrupowania nazw ulic, placów i dzielnic polskich miast z punktu widzenia motywacji semantycznej, Andrzej Wyrobisz wyróżnia grupy urbanonimów: a) nazwy odzwierciedlające krajobraz naturalny i kulturalny; b) nazwy odnoszące się do funkcji ulic i placów; c) nazwy informujące o stosunkach społecznych (np. własnościowych). Zob. A. Wyrobisz, *Nazwy ulic, placów i dzielnic w miastach polskich. Nośniki informacji – źródła historyczne – zabytki kultury*, „Przegląd Historyczny” 1999, nr 90 (4), s. 522–523.

² Uchwałą Miejskiej Rady Narodowej w Mszanie Dolnej z 5 marca 1968 r. zmieniono nazwy ulic, w tym będące świadectwami pierwotnego gospodarczego charakteru miejsca, takie jak Rzeźnicza (obecnie Zielona) czy Kolejowa na ul. M. Nowotki (obecnie o. M.M. Kolbego). Podaję za: J. Kobylińska, *Jak moja wieś się „urbanizowała”*, „Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis. Studia Linguistica” 2010, t. 5, s. 89.

³ Dane pochodzące z TERYT (Krajowy Rejestr Urzędowy Podziału Terytorialnego Kraju), prowadzonego przez Główny Urząd Statystyczny (GUS), wskazują, że na początku 2025 r. było w Polsce około 400 ulic o nazwie Fabryczna (w województwie małopolskim – 20), [online:] https://eteryt.stat.gov.pl/eTeryt/rejestr_teryt/udostepnianie_danych/baza_teryt/uzytkownicy_indywidualni/wyszukiwanie/wyszukiwanie.aspx?contrast=default – 20 III 2025.

przemysłowym firmy C. Warhanek w Mszanie Dolnej. Stanowi świadectwo związanej z nim od końca XIX w. kultury materialnej, przemian przestrzennych i społecznych, będąc jednym z ważnych czynników miastotwórczych⁴.

O nazwę tej ulicy w lokalnej topografii prawdopodobnie konkurował dwór. Świadczy o tym m.in. zachowany plan sytuacyjny z 1927 r., na którym została ona oznaczona jako „droga do zamku”⁵ (sic!), a nie do fabryki (zob. ilustracja 21). Na innym planie przechowywanym w tej samej jednostce archiwalnej występuje zaś pod nazwą „droga do dworu”⁶. Dopiero w dokumentach powojennych, np. na planie sytuacyjnym octowni z 19 grudnia 1945 r., została jednoznacznie określona jako ulica Fabryczna⁷ – zgodnie z nazewnictwem obowiązującym obecnie.

Proces utrwalenia tej nazwy potwierdza również korespondencja urzędowa z połowy lat 60. XX w. W piśmie Miejskiej Rady Narodowej w Mszanie Dolnej skierowanym do Wydziału Organizacyjnego Prezydium Powiatowej Rady Narodowej w Limanowej i datowanym na 19 marca 1965 r., jednoznacznie uznano, że nazwa ulicy Fabrycznej w Mszanie Dolnej wywodzi się od funkcjonującego w tym miejscu ponad pięćdziesiąt lat zakładu C. Warhanek, który jest przedmiotem niniejszej monografii⁸. Powszechnie w Mszanie Dolnej jest utożsamianie wszystkich działów firmy po prostu z „fabryką”. Taki też jest tytuł tej książki.

Wybór tematu i jego uzasadnienie

Pierwszym powodem podjęcia niniejszego tematu była wyjątkowa skala oddziaływania przedsiębiorstwa C. Warhanek na modernizację Mszany Dolnej w słabo uprzemysłowionym regionie. W połączeniu z utworzeniem w 1883 r. Sądu Powiatowego (obejmującego okręgiem 24 gminy administracyjne w zachodniej części powiatu limanowskiego) oraz uruchomieniem kolei w 1884 r. funkcjonowanie przedsiębiorstwa C. Warhanek stanowiło jeden z głównych czynników

⁴ Zob. A. Myszka, *Kategoria pamięci zbiorowej w urbanonomii*, „Słowo. Studia Językoznawcze” 2022, nr 13, s. 214.

⁵ ANK, Urząd Wojewódzki Krakowski, sygn. 29/206/0/6/506, fasc. III, [nr 28], k. 1769 – Fragment planu sytuacyjnego firmy C. Warhanek w Mszanie Dolnej 20 maja 1927 r.

⁶ Tamże, k. 1753.

⁷ Archiwum Narodowe w Krakowie – Oddział Nowy Sącz (ANK-ONS), Akta organizacji i stowarzyszeń – zbiór szczątków zespołów, sygn. 31/187/0/72/34, k. 11–12 – Plan sytuacyjny octowni firmy C. Warhanek pod zarządem „Społem” w Mszanie Dolnej [skala 1 : 1000].

⁸ ANK-ONS, Prezydium Powiatowej Rady Narodowej w Limanowej, sygn. 31/55/0/-/15, k. 31.

miastotwórczych Mszany Dolnej. Funkcjonowanie Sądu przyczyniło się do powstania nowej warstwy społecznej – inteligencji⁹, ale to rozwój przemysłu przyciągnął tu specjalistów i zwykłych robotników, także z sąsiednich miejscowości (np. ze Słomki), oraz wzmocnił przyrost demograficzny (z 2116 mieszkańców gminy i 113 obszaru dworskiego w 1890 r.¹⁰ do prawie 3500 osób w 1910 r.). Zakład przyczynił się też do zahamowania emigracji zarobkowej¹¹. Wziąwszy pod uwagę, że przed I wojną światową liczba pracowników firmy C. Warhanek w Mszanie Dolnej wahała się od 200 do 300, a w 1930 r. (z pracownikami sezonowymi) było to 240 osób¹², można stwierdzić, że kilka do kilkunastu procent miejscowej populacji znajdowało zatrudnienie w tartaku i w fabryce konserw rybnych.

W II połowie XIX w. nadal ważną funkcję w regionie, istotną szczególnie w procesach industrializacji¹³, pełniło ziemiaństwo. Ale już pod koniec XIX w. kluczową rolę odgrywały przemysł i inwestycje kapitału zagranicznego, zmniejszając udział ludności rolniczej w ogólnej populacji i wpływając na rozwój handlu i usług. W dokumentacji Izby Przemysłowo-Handlowej w Krakowie (IPH) figuruje niemal pół tysiąca nazwisk osób prowadzących działalność gospodarczą w Mszanie Dolnej do 1939 r. (głównie w drobnym handlu i usługach). Handel, jak również powstające tu od końca XIX w. centrum przemysłowe, stanowiły jeden z najważniejszych czynników wzrostu dawnej Mszany Dolnej, były też jedną z zasadniczych przyczyn przybywania na te tereny Żydów¹⁴. Wokół przemysłu i w związku ze wzrostem demograficznym rozwijały się także inne instytucje: kasa

⁹ Szerzej piszę na ten temat w artykule: M. Wójcik, *Znaczenie instytucji sądowych dla urbanizacji małych ośrodków w Galicji na przełomie XIX i XX wieku na przykładzie Mszany Dolnej*, „Rocznik Przemyski. Historia” 2024, t. 1 (30), s. 117–135.

¹⁰ *Special-Orts-Repertorium von Galizien / Wykaz szczegółowy miejsc w Galicji*, Bd. 12: Galizien, Wien 1893, s. 320–321.

¹¹ M. Wójcik, *Franciszek Dubowy (1861?–1931) – dyrektor fabryki i naczelnik gminy w Mszanie Dolnej*, „Sądeczanie. Historia” 2021, nr 3, s. 59.

¹² ANK, Urząd Wojewódzki Krakowski, sygn. 29/206/0/6/506, fasc. IX [28], k. 1719. Szerzej omawiam to zagadnienie w rozdziale siódmym (zob. podrozdz. 7.2.).

¹³ Zob. szerzej: T. Kargol, *Ziemiaństwo a uprzemysłowienie Galicji na przełomie XIX i XX w. (do 1918 r.)*, „Studia z Historii Społeczno-Gospodarczej” 2010, t. 7, s. 133–149.

¹⁴ Zob. B. Wasiutyński, *Ludność żydowska w Polsce w wiekach XIX i XX. Studium statystyczne*, Warszawa 1930, s. 156. Od utworzenia odrębnego okręgu metrykalnego i gminy wyznaniowej w 1891 r. Żydzi stanowili coraz większy udział w populacji miejscowości, która stwarzała im dogodne warunki do handlu i pielęgnowania ich wiary i tradycji. Obszerniej zob. M. Wójcik, *Społeczność żydowska w Mszanie Dolnej na przełomie XIX i XX w.*, [w:] *Tak niewiele zostało, a jednak dużo...*, red. M. Kardis, Prešov 2022, s. 155–169.

chorych, czteroklasowa szkoła ludowa¹⁵, stowarzyszenia kulturalne, oświatowe, gospodarcze¹⁶. Innym dowodem na duże znaczenie przedsiębiorstwa w regionie jest fakt, że w latach 1911 i 1927 jego dyrektorów wybierano wójtami Mszany Dolnej. Do innych czynników miastotwórczych należały m.in. szkoły średnie czy też inne urzędy administracji publicznej (np. starostwo powiatowe), których nie powołano w Mszanie Dolnej¹⁷.

Wacław Forajter słusznie zwraca uwagę na to, że na niektórych obszarach nowoczesność rozwijająca się pod wpływem prężnie działających ośrodków przemysłowych prowadziła do istotnych przeobrażeń dotychczasowych wzorców życia czy organizacji przestrzeni, sprzyjając rozwojowi mieszczaństwa i warstwy inteligencji, co w pewnym zakresie dotyczyło także Mszany Dolnej. W wielu innych miejscach proces ten miał jednak często charakter fragmentaryczny, a nowoczesność ograniczała się do obecności pojedynczych instytucji¹⁸.

Drugim kluczowym powodem, dla którego podjąłem się opracowania tematu zakładu C. Warhanek, jest brak jego całościowego ujęcia w dotychczasowej literaturze przedmiotu. Kwerenda wykazała niezwykle skromny stan dotychczasowego piśmiennictwa poświęconego temu ważnemu w Mszanie Dolnej zakładowi, a szerzej – dziejom lokalnego przemysłu. Pierwszą próbę ogólnego omówienia funkcjonowania tartaku i fabryki konserw do 1918 r. stanowi mój przyczynkowski

¹⁵ W latach 1887–1912 liczba uczniów w szkole wzrosła od 278 do 688; zob. Archiwum Zespołu Placówek Oświatowych w Mszanie Dolnej (AZPO–MD), *Kronika szkoły w Mszanie Dolnej zaprowadzona przez Michała Skumiela, kierownika szkoły urzędującego od 27 marca 1889 roku*, mps, [b. sygn.], s. 349–350.

¹⁶ Przed I wojną światową w Mszanie Dolnej działały koła terenowe takich „stowarzyszeń niepolitycznych” jak np.: Towarzystwo Szkoły Ludowej (TSL), Krakowskie Towarzystwo Oświaty Ludowej (KTOL), Towarzystwo Gimnastyczne „Sokół”, Ochotnicza Straż Pożarna (OSP), Góralskie Towarzystwo Śpiewacko-Dramatyczne, Towarzystwo Zaliczkowe, Polska Kasa Góralska, inne niewymienione. Podaję za: M. Wójcik, *C.k. Sąd Powiatowy w Mszanie Dolnej. Instytucja i ludzie*, Kraków 2023, s. 19, 147–148, 183, 187, 260, 265, 279.

¹⁷ Zob. tamże, s. 12.

¹⁸ W kontekście ziem polskich w okresie zaborów autor interpretuje „kapitalizm wyspowy” Witolda Kuli (omawiany dalej) jako wyróżnik ośrodków przemysłowych w Królestwie Polskim: Warszawa, Łódź, Ostrowiec Świętokrzyski (huta), Zagłębie Dąbrowskie (huty i kopalnie); w Galicji był on związany zarówno z gorączką naftową, jak i regionami wydobycia tego surowca (okolice Krosna, Borysław, Drohobycz). Szczególnie gwałtownie przebiegło uprzemysłowienie pruskiego Górnego Śląska, głęboko przeobrażające przestrzeń tego regionu. Zob. W. Forajter, *Dyslokacje. Studia o literaturze i innych dyskursach XIX wieku*, Katowice 2022, s. 17–18.

artykuł opublikowany w 2021 r. na łamach „Zeszytów Rabczańskich”¹⁹. Na ten sam rok przypadł druk artykułu biograficznego poświęconego Franciszkowi Dubowemu starszemu (1862–1931), w którym przedstawiam życie i działalność dyrektora fabryki i wójta gminy Mszana Dolna²⁰. W 2024 r. ukazał się artykuł o niemieckich wątkach w historii miasta przed 1939 r., np. o roli portu w Hamburgu w zaopatrywaniu firmy C. Warhanek w ryby czy zagadnienie bojkotu towarów pruskich²¹. Krótki tekst opisujący przedsiębiorstwo ukazał się w 2024 r. w „Echu Limanowskim”²². Wymienione artykuły mają charakter popularyzatorski i stanowią zaledwie punkt wyjścia do dalszych, bardziej kompleksowych badań nad historią przedsiębiorstwa. Niniejsza monografia wypełnia tę lukę, oferując pierwszą całościową analizę dziejów przedsiębiorstwa C. Warhanek w Mszanie Dolnej w latach 1890–1948.

Cele pracy

Celem niniejszej książki jest monograficzne przedstawienie przedsiębiorstwa C. Warhanek w Mszanie Dolnej w latach 1890–1948 jako studium przypadku dużego zakładu przemysłowego funkcjonującego w małej (pod koniec XIX w.) miejscowości o charakterze rolniczym, na tle rozwoju dwóch gałęzi przemysłu – drzewnego i spożywczego (przetwórstwo rybne) – oraz ukazanie wpływu zakładu na modernizację gospodarczą, społeczną i przestrzenną. Celem badań nie jest jednak przedstawienie firmy jako całości, ale zakładu filialnego w Mszanie Dolnej, którego powstanie było konsekwencją jej rozwoju.

Praca odtwarza chronologię oraz uwarunkowania powstania zakładu, rekonstruuje jego strukturę właścicielską do 1939 r., podkreślając decydującą rolę kapitału zagranicznego. Istotnym celem niniejszej monografii jest ukazanie wpływu przedsiębiorstwa C. Warhanek jako instytucji społecznej i modernizacyjnej

¹⁹ M. Wójcik, *Fabryka konserw rybnych...*, s. 93–104. Mimo ograniczonej liczby wykorzystanych źródeł, w tym literatury, prasy i materiałów archiwalnych, podjąłem w artykule próbę opisu działalności zakładu od końca XIX w. do 1918 r. W niniejszej pracy omówiłem m.in. zagadnienie wentylacji oraz kontroli inspektoratu pracy Galicji z 1896 r. w kontekście funkcjonowania tartaku. Kwerenda archiwalna objęła zespół Kancelaria adwokata Grossa ze zbiorów Archiwum Narodowego w Krakowie.

²⁰ Tenże, *Franciszek Dubowy...*, s. 57–60.

²¹ Tenże, *Wybrane niemieckie wątki w dziejach Mszany Dolnej i okolicy przed 1939 r.*, „Sądeczanin. Historia” 2024, nr 4 (grudzień), s. 69–72.

²² Tenże, *Fabryka konserw rybnych C. Warhanek w Mszanie Dolnej – przemysłowy fenomen na przełomie XIX i XX w.*, „Echo Limanowskie” 2024, nr 360–361, s. 46–47.

w Mszanie Dolnej. Podejmuję w książce próbę odpowiedzi na następujące kluczowe pytania badawcze: Jakie uwarunkowania infrastrukturalne, surowcowe i społeczno-ekonomiczne umożliwiły lokalizację dużego zakładu przetwórstwa rybnego w Mszanie Dolnej pod koniec XIX w.? Jak funkcjonowanie tartaku parowego, wytwórni beczek oraz fabryki konserw rybnych (wraz z zapleczem technicznym i zmianami technologicznymi) wpływało na efektywność i trwałość tego zakładu w długiej perspektywie czasowej? Jaka była skala i struktura zatrudnienia, poziom wynagrodzeń, warunki pracy oraz rola kobiet w zakładzie i jak oddziaływało to na lokalny rynek pracy na tle rolniczego powiatu limanowskiego?

Wiele uwagi poświęciłem działalności publicznej, samorządowej oraz prywatnemu życiu kadry kierowniczej (zwłaszcza rodziny Dubowych, także Heleny Piwońskiej-Kisiel), procesom akulturacyjnym elity technicznej²³ i jej wielowymiarowemu oddziaływaniu na przemiany gospodarcze, demograficzne oraz przestrzenne Mszany Dolnej – od przekształcenia rolniczej miejscowości w nowy ośrodek przemysłowy powiatu limanowskiego pod koniec XIX w., poprzez przełomowy okres międzywojenny, po utrwalenie przemysłowej tożsamości w urbanizacji (ul. Fabryczna) i pamięci lokalnej. Praca zmierza wreszcie do oceny wybranych skutków dużej inwestycji kapitału zagranicznego (C. Warhanek), a także określenia zależności pomiędzy funkcjonowaniem zakładu a procesami modernizacyjnymi, urbanizacyjnymi oraz długofalowym rozwojem gospodarczym Mszany Dolnej, próbując też określić miejsce zakładu C. Warhanek w regionalnym i ogólnokrajowym systemie przemysłowym na tle branż drzewnej i spożywczej (przetwórstwo rybne).

Szczególne znaczenie ma tu odniesienie do koncepcji „kapitalizmu wyspowego” Witolda Kuli (1916–1988), który wprowadził ją do polskiej historiografii. Miał on na ziemiach polskich charakter półkolonialny i lokaty kapitału zagranicznego²⁴. W kontekście omawianego przedsięwzięcia C. Warhanek w Mszanie Dolnej „kapitalizm wyspowy” Kuli oznacza m.in. zależność od rynków zewnętrznych, import technologii, strukturę własności, transferowanie zysków, relacje z lokalną siłą roboczą, asymetrie władzy, ograniczony *spillover* technologiczny

²³ Podobne pytanie zadawał Tomasz Jacek Lis w kontekście polskich urzędników w Bośni i Hercegowinie; zob. T.J. Lis, *Polscy urzędnicy wyższego szczebla w Bośni i Hercegowinie w latach 1878–1918. Studium Protopograficzne*, Kraków 2020, s. 13. Zob. szerzej wybrane podrozdziały w rozdziale 8 oraz aneks biograficzny.

²⁴ Podają za: K.P. Woźniak, *Łódzcy robotnicy z trzech perspektyw oglądani. Uwagi na marginesie książki: Kamil Śmiechowski, Marta Kowalska-Sikorska, Kenshi Fukumoto, Robotnicy Łodzi drugiej połowy XIX wieku. Nowe kierunki badawcze*, „Studia z Historii Społeczno-Gospodarczej” 2017, t. 17, s. 180.

(rozlanie wiedzy czy technologii) itd. Koncepcja Kuli stanowi zatem pewną dodatkową ramę interpretacyjną studium przypadku głównego zakładu przemysłowego Mszany Dolnej przed II wojną światową. Monografia, kładąc nacisk na zakład w Mszanie Dolnej, nie analizuje filii przedsiębiorstwa poza ich ogólnym wzmiankowaniem w rozdziale 2.

Metodologia

Niniejsza praca ma charakter monograficzny oraz stanowi studium przypadku (ang. *case study*) przedsiębiorstwa przemysłowego C. Warhanek w Mszanie Dolnej – ujętego w długiej perspektywie czasowej (lata 1890–1948). Książka nie jest klasyczną monografią pojedynczej firmy, ale osadzonym w nurcie historii społeczno-gospodarczej oraz mikrohistorii studium, nawet jeśli nie jest to wyrażone wprost.

Główną metodą badawczą przyjętą w monografii była krytyczna analiza i interpretacja dokumentów źródłowych. Układ pracy łączy perspektywę chronologiczną (ramy 1890–1948; rozdziały drugi oraz dziewiąty opracowano w oparciu o kryterium chronologiczne) z podejściem problemowym, co pozwoliło mi wyodrębnić bloki tematyczne niezbędne przy odtworzeniu realiów funkcjonowania zakładu przemysłowego o rozbudowanej strukturze. W badaniach nad kadrą zarządzającą, dyrektorami oraz innymi osobami związanymi z funkcjonowaniem zakładu (w tym w aneksie biograficznym²⁵) zastosowano elementy metody prozopograficznej – poprzez rekonstrukcję biografii, sieci powiązań rodzinnych, karier zawodowych, a także ich aktywności publicznej w Mszanie Dolnej.

Wyjaśnienia wymagają także zastosowane w tej monografii kluczowe pojęcia, takie jak: „przedsiębiorstwo”, „firma”, „zakład”, „fabryka”²⁶. W świetle przepisów austriackiej Ustawy przemysłowej z 15 marca 1883 r. za fabrykę („większe przedsiębiorstwo”) uznawano zakład, który zatrudniał co najmniej 20 osób

²⁵ Podobny wzorzec biogramów zastosowałem dotąd w monografii Sądu Powiatowego; zob. M. Wójcik, *C.k. Sąd Powiatowy...*, s. 249–282.

²⁶ Szerokie objaśnienie definicji „przedsiębiorcy” i „przedsiębiorczości”, wraz z hasłami słownikowymi, podano w monografii *„Rozwój przemysłu naszym przeznaczeniem”. Żydowskie przedsiębiorcy w Krakowie i jego okolicach w dobie autonomicznej (1867–1914)*, red. P. Zarubin, Kraków–Budapeszt–Syrakuzy 2025, s. 10–16.

z wyznaczonym podziałem pracy²⁷. Ustawa precyzowała m.in., że praca ma się odbywać poza miejscem zamieszkania, z zastosowaniem maszyn²⁸.

W niniejszej pracy termin „przedsiębiorstwo” stosowany jest w znaczeniu najszerszym. Pod pojęciem „fabryka” rozumiemy całość aktywności gospodarczej: wszelkie formy fabryki, kompleks zakładu, formy aktywności gospodarczej, a zatem wszystko to, co należało w Mszanie Dolnej do Carla Warhanka oraz jego spadkobierców. Na przedsiębiorstwo w Mszanie Dolnej składały się zarejestrowane: tartak, wytwórnia beczek (bednarnia), fabryka konserw rybnych, octownia (od 1943 r.) i pomniejsze, jak fabryczka pudełek wiórowych. Znajdowały się one w jednej strukturze właścicielskiej i organizacyjnej. Pojęcie „zakład” (stosowane wymiennie) odnosi się do jednostki produkcyjnej funkcjonującej w ramach przedsiębiorstwa (np. tartak i fabryka konserw rybnych, gdzie odwołujemy się do produktu finalnego). Określenie „firma” stosuję w znaczeniu podmiotowym, jako oznaczenie podmiotu prawnego, marki handlowej. „Fabryka”, poza znaczeniem funkcjonalnym, jest nie tylko miejscem produkcji, ale i instytucją społeczną²⁹. Te rozróżnienia służą uporządkowaniu narracji w książce, nie zaś wprowadzeniu odrębnych kategorii prawnych i ekonomicznych.

Źródła

W monografii przyjąłem hierarchię źródeł, która wynikała z oceny ich wiarygodności oraz związku z przedsiębiorstwem, a także stopnia ich przetworzenia. Punkt wyjścia do badań stanowiły materiały archiwalne. Przy odtwarzaniu dziejów przedsiębiorstwa C. Warhanek w Mszanie Dolnej podstawową bazę źródłową stanowiły zbiory zgromadzone w Archiwum Narodowym w Krakowie (ANK). Za najcenniejszy w kontekście omawianego zakładu uważam zbiór Inspektor Pracy 41 Obwodu w Nowym Sączu, w którym odnalazłem m.in. porządek robotniczy przedsiębiorstwa z 11 czerwca 1924 r.³⁰ Wiele przydatnych informacji dotyczących okresu międzywojennego, w tym planów i schematów przedsiębiorstwa,

²⁷ Tamże, s. 15; S. Szczepanowski, *Nędza Galicji w cyfrach i program energicznego rozwoju gospodarstwa krajowego*, Lwów 1888, s. 82.

²⁸ Zob. „Rozwój przemysłu naszym przeznaczeniem”..., s. 15. Paradoksalnie to zmechanizowany tartak spełniał więcej kryteriów „fabryczności” niż fabryka konserw rybnych.

²⁹ Zob. M. Tronti, *Fabryka i społeczeństwo / La fabbrica e la società* [1962], tłum. S. Króla, „Praktyka Teoretyczna” 2013, [online:] <https://www.praktykateoretyczna.pl/artykuly/mario-tronti-fabryka-i-spoeczenstwo/> – 17 II 2026.

³⁰ ANK, Inspektor Pracy 41 Obwodu w Nowym Sączu, sygn. 29/1210/0/-/26, k. 85.

udało się uzyskać z zespołu Urząd Wojewódzki Krakowski³¹. Odtwarzanie spraw przedsiębiorstwa z lat 1900–1934 stało się łatwiejsze dzięki dokumentom zgromadzonym w obszernej jednostce Kancelaria adwokata Grossa – Akta spraw prowadzonych przez adwokata Adolfa Grossa³². Dane rejestracyjne firmy zawiera ewidencja Izby Przemysłowo-Handlowej (IPH) w Krakowie. O początkach funkcjonowania octowni informują m.in. wiadomości uzyskane z zespołu Zakład instalacyjny Adam Bieniarz w Krakowie czy szczątki zespołów z Archiwum Narodowego w Krakowie – Oddział Nowy Sącz³³ (ANK–ONS).

Kwerendą objąłem również, jako drugie pod względem ważności, inne archiwa w Polsce. Szczególnie cenne dla odtworzenia procesu upaństwowienia tartaku okazały się dokumenty z Archiwum Akt Nowych (AAN) – zespół Państwowej Komisji Planowania Gospodarczego (PKPG) w Warszawie³⁴. W Archiwum Państwowym we Wrocławiu – Oddział w Kamieńcu Ząbkowickim (APW–OKZ) odnalazłem z kolei wypełnioną w latach 1929–1930 ankietę Biura Informacyjnego W. Schimmelpfeng – Niemieckiej Wywiadowni Sp. z o.o. (*Auskunftei W. Schimmelpfeng – Deutsche Auskunfel G.m.b.H.*)³⁵ z opiniami na temat zakładu i jego dyrektora.

W trzeciej kolejności wykorzystałem dokumenty zagraniczne. W Bibliotece Uniwersytetu Wiedeńskiego (*Universitätsbibliothek Wien*) przechowywany jest m.in. maszynopis dysertacji doktorskiej Erwina Tilla o przemyśle konserw rybnych w Austrii, który miał kluczowe znaczenie dla zrozumienia zarówno początków przedsiębiorstwa, jak i kontekstu branży przetwórstwa rybnego³⁶. Dzięki uprzejmości Jana Prchála z Polnej (rodzinnego miasta Karla Warhanka) uzyskano dostęp do zbiorów „Klubu Za historickou Polnou” z siedzibą przy, nomen omen,

³¹ ANK, Urząd Wojewódzki Krakowski, sygn. 29/206/0/6/506, fasc. III, [nr 28].

³² Zob. ANK, Kancelaria adwokata Grossa, sygn. 29/469/0, nr: 1–17. Sprawy prowadzone przez mecenasa dotyczyły m.in. umów z hr. Krasieńskimi w sprawie lasów, wynajmu toru i pracy czy spraw spadkowych (m.in. po śmierci Hugona Anbelanga).

³³ ANK–ONS, Akta organizacji i stowarzyszeń – zbiór szczątków zespołów, sygn. 31/187/0/72/34.

³⁴ Zob. AAN, Państwowa Komisja Planowania Gospodarczego w Warszawie, sygn. 2/274/0/42/16283.

³⁵ Zob. Biuro Informacyjne W. Schimmelpfeng – Niemiecka Wywiadownia Sp. z o.o. (niem. *Auskunftei W. Schimmelpfeng – Deutsche Auskunfel G.m.b.H.*) 1888–1945, sygn. 84/635/0/1.1.1/77234. Wzmiankowałem już o tym źródle w swoim artykule: M. Wójcik, *Wybrane niemieckie wątki...*, s. 70–71.

³⁶ E. Till, *Die Österreichische Fischkonservenindustrie*, Wien 1979 [1980], mps pracy doktorskiej, sygn. 90.525–C.

ul. Varhánkovej 275³⁷. Równie ważna była dokumentacja firmy REFAS Sp. z o.o., (m.in. księga inwentarzowa).

Z innych archiwów, już o charakterze uzupełniającym, należy wymienić lokalne zbiory, w tym np. Archiwum Ochotniczej Straży Pożarnej (OSP) w Mszanie Dolnej, w którym zachowało się kalendarium. Wśród dokumentów z Archiwum Parafii Rzymskokatolickiej pw. św. Michała Archanioła w Mszanie Dolnej warto odnotować kronikę Mszańskiej Dolnej według Sebastiana Flizaka (1881–1972). Maszynopisy i rękopisy (np. życiorys Stanisława Ciężadlika) znajdują się w zbiorach Polskiego Towarzystwa Ludoznawczego oddz. Mszańska Dolna, Miejskiej Biblioteki w Mszanie Dolnej z kroniką Olgi Illukiewicz³⁸ oraz Archiwum Zespołu Placówek Oświatowych w Mszanie Dolnej, w którym zachowała się kronika szkolna.

Okazało się, że ważne dane statystyczne są zawarte w materiałach drukowanych. Najwięcej wiadomości dostarczyły skorowidze gospodarcze³⁹ oraz wydawane w II RP przez Główny Urząd Statystyczny *Małe roczniki statystyczne*. Istotnymi źródłami drukowanymi były również akty normatywne z okresu autonomii galicyjskiej i II RP, regulujące życie gospodarcze. Odnotowane tu zostały ustawy regulujące prawo przemysłowe, urlopy itp., które wymieniam w bibliografii. Z drukowanych źródeł urzędowych w okresie galicyjskim na wyróżnienie zasługuje *Schematyzm Królestwa Galicyi i Lodomeryi z Wielkiem Księstwem Krakowskiem...*⁴⁰ (SKGL).

Dopełnienie źródeł archiwalnych, jako źródło pomocnicze, stanowią gazety i czasopisma udostępniane w bibliotekach cyfrowych. W pierwszym rzędzie wykorzystałem codzienną prasę o charakterze informacyjnym, jak: „Czas” „Gazeta Lwowska”, „Kurier Lwowski”, „Nowa Reforma” i lokalne: „Gazeta Podhalańska”

³⁷ Dane kontaktowe i adresowe Klubu dostępne w Internecie, zob. Klub Za historickou Polnou, [online:] <https://www.mesto-polna.cz/klub%2Dza%2Dhistorickou%2Dpolnou/os-11262> – 15 X 2024.

³⁸ Olga Illukiewicz (1922–2004) – ur. w Mszanie Dolnej; nauczycielka historii, autorka regionalistycznych artykułów oraz szeroko wykorzystywanego maszynopisu kroniki Mszańskiej Dolnej. Podają za: Z. Illukiewicz, *Olga Illukiewicz 1922–2004* [In memoriam], „Lud” 2005, t. 89, s. 394. Zob. mps kroniki autorki: O. Illukiewicz, *Kronika Mszańskiej Dolnej*, mps, Mszańska Dolna 2002 [w zbiorach Miejskiej Biblioteki w Mszanie Dolnej].

³⁹ Za szczególnie ważne w kontekście omawianego przedsiębiorstwa uważam zwłaszcza trzy następujące: *Księga adresowa przemysłu galicyjskiego*, Kraków 1901; *Skorowidz handlowo-przemysłowy Królestwa Galicyi*, wyd. 2, oprac. J. Olszewski, Lwów 1913; *Wydawnictwa informacyjno-adresowe przemysłu polskiego, cz. 4: Przemysł spożywczy*, Warszawa 1930.

⁴⁰ Na temat nieściśności SKGL zob. szerzej: H. Kramarz, *Schematyzmy galicyjskie (1776–1914) jako c.k. rocznik sprawozdawczy dotyczący obsady kadrowej władz, urzędów, towarzystw i instytucji*, „Rocznik Historii Prasy Polskiej” 2007, t. 10, z. 1 (10), s. 5–29.

i „Głos Podhala”. Szczególnie cenne okazały się artykuły w periodykach fachowych o profilu technicznym i przemysłowym, wydawanych przez instytucje przemysłowe, które wzbogaciły fragmenty dotyczące organizacji produkcji konserw rybnych: „Ryba” (organ Związku Przemysłu Rybnego w Polsce, wydawany przez Izbę Przemysłowo-Handlową w Bydgoszczy), „Morze” (Liga Morska i Rzeczna⁴¹) i „Sylwan” (organ Galicyjskiego Towarzystwa Leśnego).

Uzupełnieniem źródeł oficjalnych stały się źródła memuarystyczne (wspomnienia) oraz relacje ustne, które wykorzystano uzupełniająco i z ostrożnością⁴². Szczególnie wartościowe okazały się materiały pochodzące ze zbiorów prywatnych i rodzinnych, zwłaszcza dokumenty należące do Joanny Dubiel oraz rodziny Sadowych-Szczygłów – wnuczki i prawnuczki wójta i dyrektora Franciszka Dubowego (seniora) – a także zbiory Anny Knapczyk.

Praca nie jest wolna od ograniczeń źródłowych i niedociągnięć. Mam świadomość braku pełnych serii bilansów finansowych firmy (analiza dostępnych ma charakter ilustracyjny, ang. *snapshot*), jak i fragmentaryczności źródeł – szczególnie dla lat 1890–1918. Brakuje również opracowanych archiwaliów wiedeńskich. Ze względu na nieprzejrzysty układ archiwów i brak pomocy inwentarzowych temat wymagał żmudnej kwerendy, niedającej gwarancji sukcesu. Często akta takie nie są ujęte w żadne spisy zdawczo-odbiorcze czy inwentarze, zatem nie zostały one szerzej wykorzystane. Liczne zespoły archiwalne zawierające najpewniej materiały na temat omawianego przedsiębiorstwa C. Warhanek czekają nadal na opracowanie i uporządkowanie, a niektóre okazały się nieczytelne⁴³. Nie wykorzystalem też w pracy szerzej źródeł lwowskich. Ze zbiorów polskich archiwów państwowych nie udało mi się w pełni wykorzystać ważnych dokumentów, np. ze zbioru Banku Gospodarstwa Krajowego, Państwowego Monopoli Spirytusowego czy Starostwa Powiatowego w Limanowej. Brakuje również pełniejszych wiadomości na temat funkcjonowania zakładu w okresie okupacji niemieckiej.

Ograniczona baza porównawcza przeniosła akcent książki z monografii przedsiębiorstwa *sensu stricto* w kierunku mikrohistorii i historii społecznej. Przyjęte

⁴¹ W 1930 r. zmieniono nazwę na Ligę Morską i Kolonialną (do 1939 r.); zob. np.: T. Białas, *Liga Morska i Kolonialna 1930–1939*, Gdańsk 1983.

⁴² Przedstawiam źródła memuarystyczne w bibliografii, m.in. wspomnienia Aleksandra Kalczyńskiego oraz Sebastiana Flizaka pt. *Mszana Dolna w latach okupacji* (w Archiwum Komisji Historycznej ZBoWiD – Oddział w Krakowie). Relacje ustne przekazali m.in. Anna Franczak, Anna Knapczyk, Janusz Matoga, Zdzisław Polak, Alicja Sadowy-Szczygieł, Barbara Szczygieł.

⁴³ Np. dokumenty firmy C. Warhanek z 1898 r. dotyczące ubezpieczenia pracowników; por. sygn. AT-OeStA/AVA Inneres Mdi Allgemein A 765.7.

tu podejście metodologiczne pozwoliło jednak na możliwie pełne odtworzenie dziejów przedsiębiorstwa w jego regionalnym kontekście. Zastosowane kategorie interpretacyjne służą uporządkowaniu i analizie zebranego materiału źródłowego, nie budują modelu o charakterze uniwersalnym.

Literatura i monografie przedsiębiorstw

Od lat 80. XX w. rozwinęło się zainteresowanie polskich badaczy metodą monograficzną przedsiębiorstw. Za przełomowy dla badań nad tym gatunkiem historiografii uchodzi zwłaszcza tekst Aleksandra Wesołowskiego *O potrzebie monograficznych opracowań przedsiębiorstw* (1987)⁴⁴. Interesujące ustalenia na temat gatunku przynosi artykuł zespołu autorów pod przewodnictwem Tomasza Olejniczaka *Polskie monografie przedsiębiorstw i historie korporacyjne z perspektywy gatunkowej oraz historiografii* (2024)⁴⁵. W latach 1997–2022 ukazało się w Polsce kilkaset monografii korporacyjnych, a praca zespołu badawczego Olejniczaka porządkuje cechy gatunkowe, w które wpisuje się w częściowo także niniejsza książka. Wybrane polskie monografie przedsiębiorstw posłużyły mi jako inspiracja m.in. w zakresie kompozycji czy metody badawczej⁴⁶. Do zagadnienia gatunku niniejszej monografii nawiązuje również jej tytuł.

W opracowaniu zagadnień, szczególnie z zakresu historii gospodarczej, wykorzystałem dostępną literaturę przedmiotu. Za szczególnie wartościowe kompendium na temat przemysłu drzewnego na ziemiach polskich od lat 70. XIX w. do 1939 r. uważam pracę Haliny Pachelskiej *Przemiany techniczne i technologiczne*

⁴⁴ Zob. A. Wesołowski, *O potrzebie monograficznych opracowań przedsiębiorstw*, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny” 1987, z. 1, s. 275–287.

⁴⁵ Zob. T. Olejniczak, A. Pikos, R. Staszek vel Staszewski, *Polskie monografie przedsiębiorstw i historie korporacyjne z perspektywy gatunkowej oraz historiografii*, „Dzieje Najnowsze” 2024, t. 56, z. 1, s. 5–44.

⁴⁶ Zob. np.: B. Potoniec, *Młyny i tartaki wodne doliny Popradu*, Nowy Sącz 2021; W. Saryusz-Zaleski, *Dzieje przemysłu w b. Galicji 1804–1929 – ze szczególnem uwzględnieniem historii rozwoju S.A. L. Zieleniewski i Fitzner-Gamper*. Wydawnictwo z okazji 125-letniego jubileuszu, przedm. F. Bujak, Kraków 1930; A. Synowiec, *Zakład Uprawy Tytoniu Polskiego Monopolu Tytoniowego w Krakowie-Czyżynach (Krakowska Wytwórnia Tytoniu Przemysłowego)*, Kraków 2016; A. Zawistowski, *Kombinat. Dzieje Zambrowskich Zakładów Przemysłu Bawełnianego – wielkiej inwestycji planu sześcioletniego*, Białystok 2009.

w przemyśle drzewnym na ziemiach polskich w latach 1870–1939 (2003)⁴⁷ oraz fundamentalne dla historii branży opracowanie Emila Hołowkiewicza *Flora leśna i przemysł drzewny w Galicyi z 1877 r.*⁴⁸ Wykorzystałem m.in. opracowania poświęcone branży przetwórstwa rybnego⁴⁹, tematyce międzywojennego rynku pracy (w tym zatrudnienia i płac)⁵⁰, robotników w okresie zaborów⁵¹, upaństwowienia przedsiębiorstw po II wojnie światowej⁵², historii gospodarczej Polski⁵³ oraz rozwoju przemysłu czeskiego na przełomie XIX i XX w.⁵⁴ W mniejszym stopniu, ale nadal w zgodzie z badawczymi trendami, przydały się coraz liczniejsze publikacje na temat przemysłu naftowego w Galicji⁵⁵ (uwzględniające

⁴⁷ H. Pachelska, *Przemiany techniczne i technologiczne w przemyśle drzewnym na ziemiach polskich w latach 1870–1939*, Warszawa 2003.

⁴⁸ E. Hołowkiewicz, *Flora leśna i przemysł drzewny w Galicyi*, Lwów 1877.

⁴⁹ Zob. K. Czerkawski, *Uwagi o przemyśle konserw rybnych w Polsce*, Bydgoszcz 1930; tenże, *Znaczenie przemysłu konserw rybnych*, „Ryba” 1929, nr 12 z 20 grudnia, s. 3–5; Z. Fiszer, *Rybactwo na Powszechnej Wystawie Krajowej we Lwowie w roku 1894*, Lwów 1895; M. Hejmo, *Przemysł konserwowy*, „Przegląd Intendencki” 1938, nr 2 (370), s. 1–36.

⁵⁰ Zob. E. Słabińska, *Rynek pracy w latach 1918–1939 na przykładzie województwa kieleckiego*, Kielce 2015; taż, *Wpływ wielkiego kryzysu gospodarczego lat trzydziestych XX wieku na dochody z pracy w rolnictwie i przemyśle (na przykładzie województwa kieleckiego)*, „UR Journal of Humanities and Social Sciences” 2024, nr 31 (2), s. 28–53; A. Nowicki, *Użytkowanie lasów (technologia). Podręcznik dla właścicieli lasów i leśników podług najlepszych źródeł i praktyki własnej*, Kraków 1913.

⁵¹ E. Kaczyńska, *Dzieje robotników przemysłowych w Polsce pod zaborami*, Warszawa 1970.

⁵² Tematykę upaństwowienia przedsiębiorstw po II wojnie światowej podjęli np. Tadeusz Kocowski i Anna Paciorek; zob. T. Kocowski, *Autorytarne decyzje dyskrejonalne w procesie nacjonalizacji w Polsce*, „Studia nad Autorytaryzmem i Totalitaryzmem” 2021, t. 43, nr 2, s. 351–359; A. Paciorek, *Uruchomienie i upaństwowienie przemysłu Krakowa oraz jego przeobrażenia w latach 1945–1949*, Kraków 1991.

⁵³ Zob. np.: I. Kostrowicka, Z. Landau, J. Tomaszewski, *Historia gospodarcza Polski XIX i XX wieku*, wyd. 4, Warszawa 1984 [1985]; P. Koryś, *Pożegnanie z pańszczyzną. Historia gospodarcza Polski od rozbiorów do dziś*, Warszawa 2024; W. Kula, *Problemy i metody...*; Z. Landau, J. Tomaszewski, *Zarys historii gospodarczej Polski 1918–1939*, wyd. 5, Warszawa 1986.

⁵⁴ Zob. m.in.: C. Nečas, *Początki ekspansji czeskiego kapitału bankowego do Galicji*, „Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych” 1990–1991 [druk 1992], t. 51–52, s. 121–142; Z. Urbanová, *Rozwój gospodarczy ziem czeskich i Słowacji w ramach monarchii habsburskiej*, [w:] *Historia gospodarcza Czech–Słowacji XX wieku*, red. V. Průcha, Warszawa 1979, s. 13–38.

⁵⁵ Zob. m.in.: T. Kargol, *Początki przemysłu naftowego w Galicji przed okresem autonomii w świetle wybranych polskich tytułów prasowych*, „Krakowskie Pismo Kresowe” 2023, t. 15, s. 39–57; *Polski przemysł naftowy i gazowniczy (do 1945 roku). Historia i dziedzictwo*, red. nauk. K. Meus, Kraków 2024.

rafinerię w Sowlinach)⁵⁶. Przywołuję w przypisach zarówno prace, które przyniosły interesujące ustalenia w badanym przedmiocie, jak i te, z których korzystałem najczęściej. Oprócz nich wykorzystałem również inne opracowania, wymienione w bibliografii.

Struktura monografii

Zakres chronologiczny objęty badaniem obejmuje lata 1890–1948. Za podstawowe ramy chronologiczne przyjąłem okres od 1890 r. (faktyczne powstanie zakładu C. Warhanek w Mszanie Dolnej) do 1945 r. (upaństwowienie przedsiębiorstwa) i 1948 r. (okres przejściowy). Taki przedział czasowy umożliwił przeprowadzenie analizy działalności przedsiębiorstwa⁵⁷. W celu nakreślenia tła przemysłowego w pierwszym i w ostatnim rozdziale rozszerzam perspektywę do okresu powojennego oraz do lat 70. XIX w.

Wyjaśnienia wymaga również wybór ram geograficznych. Przedmiotem analizy jest tutaj pojedynczy, konkretny obiekt, dlatego celowo ograniczyłem zakres uogólnień oraz unikałem nadmiernego rozciągania wniosków na całą branżę drzewną czy przetwórstwa rybnego. Zakres geograficzny pracy koncentruje się na zakładzie filialnym w Mszanie Dolnej, uwzględniając jego powiązania z centralą oraz rynkami zaopatrzenia i zbytu (m.in. Galicja, wybrane ośrodki zagraniczne). Jest to zgodne z otwierającym niniejszą monografię zdaniem Witolda Kuli, który stwierdził, że „Monografia żadnego przedsiębiorstwa nie pozwala na rozciąganie osiągniętych w niej wniosków np. na całość danej branży przemysłowej”⁵⁸.

Przy analizie dwóch kluczowych dla tej pracy gałęzi przemysłu zastosowałem dwa różne geograficzne kryteria porównawcze. W przypadku przemysłu drzewnego był to region Mszany Dolnej wraz z powiatem limanowskim, a dla przemysłu konserw rybnych – Galicja. Różnice wynikają ze znaczenia obu branż.

⁵⁶ W 2023 r. została otwarta wystawa stała w Muzeum Regionalnym Ziemi Limanowskiej pt. *Rafineria ropy naftowej w Sowlinach – gorączka czarnego złota*; zob. *Rafineria ropy naftowej w Sowlinach. Gorączka czarnego złota. Katalog wystawy*, red. M. Urbaniec, Limanowa 2023.

⁵⁷ Witold Kula zauważa: „[...] analiza przedsiębiorstwa musi wychodzić od ustalenia jego wskaźników wewnętrznych, m.in. struktury kapitałowej, wartości inwestycji w stosunku do wartości rocznej produkcji, stopnia standaryzacji produkcji, mechanizacji produkcji itd.” (nie wszystkie kategorie udało się opracować dla omawianego przedsiębiorstwa, co wynika z ograniczeń źródłowych); zob. W. Kula, *Problemy i metody...*, Warszawa 1983, s. 272.

⁵⁸ Cyt. za: tamże, s. 223.

Przemysł drzewny był bardziej rozbudowany, dlatego skupiam się w tym zakresie tylko na regionie Mszany Dolnej, gdzie był najważniejszą gałęzią wytwórczości. Jest to obszar wystarczający, aby dokonać odpowiednich analiz. Witold Kula uznawał wręcz, że postulat poznawania danej branży przemysłu poprzez analizę wszystkich przedsiębiorstw jest niewykonalny⁵⁹. W zakresie przemysłu drzewnego kluczowy jest zatem region Mszany Dolnej i powiatu limanowskiego, na których tle tartak był jednym z kilku tego typu zakładów (choć mającym największe znaczenie i zatrudniającym największą liczbę pracowników, zaraz po rafinerii w Sowlinach). W przypadku konserw rybnych przemysł był znacznie bardziej rozproszony, skupiony wokół ośrodków miejskich. Tartak był zatem jednym z wielu w regionie, o dużej konkurencji, a fabryka konserw rybnych – w Galicji, co wyjaśnia niestały zakres porównań stosowany m.in. w tabelach nr 2, 3, 6 i 16.

Układ niniejszej książki został podporządkowany realizacji celów badawczych. Prezentowana monografia została podzielona na dziewięć rozdziałów oraz trzy aneksy, a jej konstrukcja ma charakter problemowo-chronologiczny: od kontekstu regionalno-branżowego (rozd. 1), przez historię firmy i jej rozwój organizacyjny (rozd. 2–3), następnie przez analizę techniczno-produkcyjną (rozd. 4–6), do stosunków pracy (rozd. 7), wymiaru społecznego czy mikrohistorycznego (rozd. 8), aż po okres powojenny i pamięć (rozd. 9).

Rozdział pierwszy nakreśla tło regionalne i branżowe dla rozwoju przemysłu drzewnego w powiecie limanowskim oraz szerzej w Galicji, ze szczególnym uwzględnieniem lat 70. XIX w., a więc okresu poprzedzającego uruchomienie linii kolejowej w 1884 r. (uzupełniam te dane o zarys początków przemysłu konserw rybnych). Zestawienia tartaków oraz przedsiębiorców zajmujących się handlem drewnem ukazują skalę, zróżnicowanie i znaczenie tej gałęzi przemysłu w regionie Mszany Dolnej od II połowy XX w. i w okresie międzywojennym. Jednocześnie wyraźnie wykazano, że przedsiębiorstwo C. Warhanek nie było pierwszą inwestycją kapitału zagranicznego w tym regionie. Na początku lat 70. XIX w. działalność gospodarczą prowadziła tu bowiem firma Jakub i Józef Kohn (niem. *Jacob & Josef Kohn*, również jako *J. & J. Kohn*), do której należały m.in. tartak parowy i filia fabryki mebli giętych w Porębie Wielkiej, natomiast w 1894 r. inwestorem w Mszanie Dolnej był również Michał Ader (1837–1911). Rozdział kończy zarys początków przemysłu konserw rybnych w Galicji po 1880 r. i jego dynamicznego rozwoju. Widoczna różnica w proporcji omówienia obu gałęzi przemysłu na niekorzyść przetwórstwa rybnego wynika z pionierskiej inwestycji Warhanka wobec tradycji tartacznych w powiecie limanowskim. Dostępność lasów stanowiła ponadto

⁵⁹ Tamże.

jeden z zasadniczych powodów inwestycji firmy C. Warhanek w Mszanie Dolnej, co podkreślał m.in. Erwin Till⁶⁰.

Rozdział drugi poświęciłem rozwojowi przedsiębiorstwa C. Warhanek w jego „złotym wieku”. Przedstawiłem w nim także sylwetkę jego właściciela, strukturę właścicielskiej firmy oraz czynniki lokalizacji produkcji przemysłowej. Podjąłem w tym miejscu próbę odpowiedzi na kluczowe pytanie: dlaczego przedsiębiorstwo przemysłowe mogło powstać w Mszanie Dolnej pod koniec XIX w.? Istotną wartość tej części stanowi wywód chronologiczny, w którym – na podstawie analizy materiału źródłowego – wykazano, iż właściwą datą powstania omawianego zakładu jest rok 1890, a nie, jak przyjmowano dotąd, 1885. Omówiono również zmiany własnościowe zachodzące w przedsiębiorstwie do 1939 r.

Rozdział trzeci (struktura organizacyjno-ekonomiczna) kieruje pracę ku historii gospodarczej, nie tylko regionalnej. Na tle struktury organizacyjnej ukazałem funkcjonowanie zakładu, analizując zarówno kadrę zarządzającą, finanse oraz majątek przedsiębiorstwa, w tym bilanse, jak i wybrane wskaźniki ekonomiczne pozwalające na ocenę kondycji firmy w newralgicznym okresie międzywojennym.

Następne trzy rozdziały (4–6) mają charakter tematyczny, dotyczą głównych obszarów działalności produkcyjnej i sfery technicznej przedsiębiorstwa, tworząc jeden blok techniczno-produkcyjny, który można czytać jako całość. Świadomie rozdzieliłem omówienie produkcji tartacznej oraz konserw rybnych – jako dwóch filarów produkcyjnych. Rozdział czwarty przedstawia funkcjonowanie tartaku parowego, wytwórni beczek i pudełek wiórowych, natomiast rozdział piąty opisuje mszańską fabrykę konserw rybnych: technologię produkcji, rynki zbytu czy miejsce w strukturze przemysłu konserwowego II Rzeczypospolitej. Podział wynika z innej specyfiki i tradycji obu branż przemysłu, technologii i skali produkcji, oraz rejestracji działalności w Sądzie Obwodowym w Nowym Sączu, mimo tworzenia integralnej całości z zapleczem technicznym (rozdz. 6). Taki podział pozwala na szczegółowe omówienie różnic technologicznych i rynkowych obu działów, co byłoby utrudnione w jednym rozdziale.

Rozdział szósty zawiera analizę parku maszynowego, siły napędowej, kotłowni, a także urządzeń, uzupełnioną o dane z 1945 r. Zrezygnowałem jednak z osobnego rozdziału dotyczącego infrastruktury budowlanej przedsiębiorstwa. Poszczególne zagadnienia dotyczące tartaku, fabryki konserw rybnych i octowni zostały włączone do rozdziałów 4–6.

⁶⁰ E. Till, C. Warhanek – 120 Jahre (*Firmenchronik*), „Die Ernährung/Nutrition” 1979, Vol. 3, No. 2, s. 102. Szerzej piszę o tym w podrozdziale poświęconym czynnikom lokalizacji przemysłu w Mszanie Dolnej.

Rozdziały 7–8 są najobszerniejsze, co częściowo tłumaczy, dlaczego monografia „przechyla” się w kierunku mikrohistorii i historii społecznej. Pierwszy z nich koncentruje się na ważnych zagadnieniach pracowniczych, jak: warunki pracy, liczebność pracowników, struktura zatrudnienia, poziom wynagrodzeń ze zwróceniem uwagi na kobiety. Drugi został podzielony na dwie logiczne części i skale: instytucjonalno-społeczną i prywatną. Działalność społeczno-polityczna dyrektorów zakładu filialnego została w tym rozdziale uzupełniona o informacje dotyczące ich życia rodzinnego, ze szczególnym uwzględnieniem rodziny Dubowych, na czele z dyrektorem Franciszkiem Dubowym seniorem (1862–1931). Konsekwentnie oddzielam w książce Franciszków seniora i juniora. Przedstawiam ich zaangażowanie w lokalne struktury władzy samorządowej – o ich pozycji politycznej może świadczyć wybór obu na wójtów Mszany Dolnej. Wpłynęli oni znacząco na rozwój miejscowości np. przez działalność w kołach stowarzyszeń kulturalnych, takich jak Towarzystwo Szkoły Ludowej (TSL), Krakowskie Towarzystwo Oświaty Ludowej (KTOL) czy składnica Kółek Rolniczych. Po wybuchu I wojny światowej Dubowy (senior) działał jako skarbnik w powiatowych strukturach Naczelnego Komitetu Narodowego (NKN) w Mszanie Dolnej⁶¹, angażując się m.in. we wsparcie Legionów Polskich. Osobne zagadnienie stanowiło również życie rodzinne Dubowych w Mszanie Dolnej, a także przegląd wiadomości z okresu niemieckiej okupacji (oparty głównie na relacjach).

Ostatni, dziewiąty rozdział, ma charakter „epilogu” – poświęcony został funkcjonowaniu przedsiębiorstwa C. Warhanek po II wojnie światowej, w tym procesowi jego upaństwowienia w latach 1945–1948, a także działalności powojennej i współczesnej. Omówiono działalność uruchomionej w 1943 r. octowni, aby nie wydzielać okresu 1943–1945 jako osobnego punktu. Całość studium zamyka zakończenie, które zawiera wnioski z zaprezentowanych badań oraz zarysowuje dalsze perspektywy badawcze odnoszące się do bogatej i niezwykle zróżnicowanej problematyki rozwoju przemysłu oraz monografii przedsiębiorstw.

Ważną i nieodłączną część niniejszej monografii stanowią, jak wspomniano wyżej, trzy uzupełniające aneksy. Pierwszy z nich zawiera protokół kontroli i przejęcia tartaku w Mszanie Dolnej przez Dyрекcję Lasów Państwowych z 14 lutego 1945 r. Drugi zestawia najważniejsze wydarzenia związane z funkcjonowaniem omawianego przedsiębiorstwa w latach 1890–1948. W trzecim – najważniejszym, jednocześnie dorównującym objętością rozdziałom głównym – zaprezentowano 18 życiorysów osób związanych ze strukturą własnościową i funkcjonowaniem firmy. Przedstawione postacie żyły na przestrzeni dwóch stuleci (od 1829 do

⁶¹ ANK, Naczelny Komitet Narodowy, sygn. 29/530/0/3.1/511, k. 285.

2025 r.) i były następujących narodowości: austriacka, czeska, polska, szwajcarska oraz włoska. Aneks biograficzny może się stać realnym narzędziem badawczym dla kolejnych autorów podejmujących tematykę firmy C. Warhanek i rozwoju gospodarczego Mszany Dolnej.

Monografia została wzbogacona o bogaty i zróżnicowany materiał ilustracyjny. Materiał ten nie pełni jedynie funkcji dekoracyjnej – stanowi integralną część analizy, pozwalając lepiej zrozumieć skalę i znaczenie przedsiębiorstwa, technologię produkcji, warunki pracy oraz trwałość dziedzictwa przemysłowego w krajobrazie Mszany Dolnej. Pełny wykaz ilustracji znajduje się w spisie na końcu książki.

Podziękowania

Książka nie mogłaby powstać, gdyby nie wsparcie licznych osób i instytucji. Za decyzję o dofinansowaniu wydania niniejszej publikacji chciałbym wyrazić moją osobistą wdzięczność Pani Agnieszce Orzeł – Burmistrz Miasta Mszana Dolna oraz Radnym Rady Miejskiej Mszany Dolnej kadencji 2024–2029. Podziękowania składam też Panu Januszowi Matodze – prezesowi zarządu spółki PODHALE Octownia Mszana Dolna, który jest współmecenaszem tej edycji i który udzielił mi licznych wskazówek dotyczących zagadnień technicznych. Dziękuję Zarządowi Powiatu Limanowskiego ze Starostą Panem Mieczysławem Urygą. Słowa wdzięczności kieruję także do Zarządu Banku Spółdzielczego w Mszanie Dolnej wraz z Prezesem Panem Jerzym Wójciakiem. Dziękuję też Panu Emidio Salvatorrelli, prezesowi zarządu REFAS sp. z o.o.

Podziękowania zechcą przyjąć recenzenci: dr hab. Tomasz Kargol, profesor Uniwersytetu Jagiellońskiego (Instytut Historii), który był pierwszym i najbardziej wnikliwym czytelnikiem niniejszej monografii, oraz dr hab. Tomasz Olejniczak, profesor Akademii Leona Koźmińskiego (Katedra Zarządzania), któremu zawdzięczam wprowadzenie do tematyki monografii przedsiębiorstw. Za dodatkowe uwagi i konsultacje dziękuję dr. Dawidowi Golikowi (IPN w Krakowie, UJ), dr hab. Aurelii Kotkiewicz, prof. em. UKEN, dr Karolinie Panz oraz dr. Łukaszowi Połomskiemu. Za udzieloną pomoc dziękuję również pracownikom i pracownikom archiwów i bibliotek publicznych, w tym Panu Sylwestrowi Rękasowi i Pani Agnieszce Filipek (Archiwum Narodowe w Krakowie – Oddział Nowy Sącz).

Oddzielne podziękowania kieruję do osób prywatnych i do kolekcjonerów-regionalistów, którzy na potrzeby niniejszej monografii zgodzili się udostępnić wspomnienia, relacje oraz fotografie, w tym: Pani Joannie Dubiel, Pani Annie

Franczak, Pani Anie Karapulce, Pani Annie Knapczyk, Panu Januszowi Mato-dze, Pani Krystynie Serbeńskiej-Biel, Pani Alicji Sadowy-Szczygieł, Pani Barba-rze Szczygieł, Panu Wiesławowi Szczygłowi, Panu Jarosławowi Zoniowi i rodzinie Państwa Jakubiaków.

Za wsparcie dziękuję również moim Rodzicom.

Za wydanie niniejszej monografii oraz włączenie jej do serii „Studia Gali-cyjskie” składam na koniec serdeczne podziękowania Wydawnictwu Księgarnia Akademicka.

Mam nadzieję, że niniejsza monografia wnosi cegiełkę do wypełnienia luki ba-dawczej w piśmiennictwie poświęconym dziejom przemysłu w powiecie lima-nowskim (ze szczególnym uwzględnieniem Mszany Dolnej), a także historii przedsiębiorstw w Galicji i II RP z kapitałem zagranicznym i polskim monogra-fiom przedsiębiorstw. Książka stanowi również drugi – po wydanej w 2023 r. mo-nografii Sądu Powiatowego w Mszanie Dolnej⁶² – tom do dziejów miasta w okre-sie galicyjskim.

Michał Wójcik

Mszana Dolna–Kraków, styczeń 2026 r.

Uwagi edytorskie

W omawianym okresie stosowano różną pisownię nazwisk, w tym czeskich, np. Dubowy i Dubový, Warhanek, Varháněk itd., a także innych: Dibon i Dūbon, Holzer i Holcer, Sadowy i Sadowý itd., co należało ujednoczyć. Na potrzeby książ-ki uwspółcześniłem również ortografię cytatów źródłowych, zgodnie z zasadami edytorskimi. Pogrubienia w tekście, o ile nie zostały określone jako oryginalne, należą do autora.

⁶² Zob. M. Wójcik, *C.k. Sąd Powiatowy...* Książka ukazała się w wydawnictwie Księgarnia Akademicka w serii pn. „Studia Galicyjskie” (t. 10), jej współwydawcą było Archiwum Narodowe w Krakowie.

Summary

THE FACTORY: A MONOGRAPH OF THE C. WARHANEK ENTERPRISE IN MSZANA DOLNA (1890–1948)

This monograph presents the first comprehensive study of the C. Warhanek enterprise in Mszana Dolna (1890–1948)—the most significant industrial plant in the town prior to World War II and, alongside the refinery in Sowliny, one of the two largest in the Limanowa district. It provides a detailed analysis of a relatively large industrial enterprise operating in what was, at the end of the 19th century, a peripheral, mountainous center of an agricultural character. Through the investment of foreign (Czech-Austrian) capital, the factory became a primary driver of local modernization and urbanization.

The plant functioned as an integrated industrial complex comprising a steam sawmill, a cooperage (barrel factory), a fish cannery, and, from 1943, a vinegar works. Drawing on extensive multi-archival research (including the National Archives in Kraków, the Archives of Modern Records, foreign sources, contemporary press, and oral accounts), the author reconstructs the chronology of the establishment and expansion of the firm, its ownership structure, production organization, finances, machinery, labor conditions, and the process of nationalization in 1945–1948.

This work is situated within the fields of microhistory and economic history, treating the plant as a case study of “island capitalism” (*kapitalizm wyspowy*, per Witold Kula). Particular attention is paid to the enterprise’s role as an urbanizing force—ranging from demographic growth and the curbing of economic emigration to the multiplier effect (the development of trade, services, and infrastructure) and the solidification of an industrial identity in local urbanonymy (e.g., *ulica Fabryczna*, meaning Factory Street). A key theme is the socio-political activity

and acculturation of the Dubowy family, who served as village mayors (*wójtowie*), engaged in educational and charitable patronage, and helped shape the local elite.

This monograph fills a significant gap in the study of corporate histories in Galicia and the Second Polish Republic, highlighting the role of industry as a modernizing agent and a vehicle for local memory and heritage.

Keywords: corporate monograph, Galicia, timber industry, food industry, industrialization, fish preserves, urbanization, Mszana Dolna, capitalism

Zusammenfassung

DIE FABRIK. MONOGRAPHIE DES UNTERNEHMENS C. WARHANEK IN MSZANA DOLNA (1890–1948)

Die Monographie stellt die erste umfassende Studie des Unternehmens C. Warhanek in Mszana Dolna (1890–1948) dar – vor dem Zweiten Weltkrieg (1939–1945) der bedeutendste Industriebetrieb des Ortes und einer der beiden größten im Landkreis Limanowa (neben der Raffinerie in Sowliny). Es handelt sich um eine detaillierte Analyse eines relativ großen Industrieunternehmens in einer peripheren, gebirgigen und landwirtschaftlich geprägten Region, das gegen Ende des 19. Jahrhunderts durch Investitionen ausländischen Kapitals tschechisch-österreichischer Herkunft in erheblichem Maße modernisiert wurde und sich zu einem der wichtigsten Motoren der lokalen Modernisierung und Urbanisierung entwickelte.

Der Betrieb bildete eine integrierte Einheit, bestehend aus einem Dampfsägewerk, einer Fassfabrik (Böttcherei), einer Fischkonservenfabrik sowie (seit 1943) einer Essigfabrik. Auf der Grundlage einer breit angelegten Quellenrecherche (u. a. im Nationalarchiv Krakau, im Archiv Neuer Akten, in ausländischen Quellen, in der Presse sowie in mündlichen Überlieferungen) rekonstruiert der Autor die Chronologie der Entstehung und Entwicklung des Unternehmens, dessen Eigentümerstruktur, die Produktionsorganisation, die Finanzen, den Maschinenpark, die Arbeitsbedingungen sowie den Verstaatlichungsprozess in den Jahren 1945–1948.

Die Arbeit ist im Schnittpunkt von Mikrogeschichte und Wirtschaftsgeschichte angesiedelt und behandelt den Betrieb als Fallstudie eines „Inselkapitalismus“ (Witold Kula). Besonderes Augenmerk gilt der Rolle des Unternehmens als stadt-bildendem Faktor – vom demographischen Wachstum und der Eindämmung der Arbeitsmigration über Multiplikatoreffekte (Entwicklung von Handel, Dienstleistungen und Infrastruktur) bis hin zur Verankerung einer industriellen Identität

in der Urbanonymie (Fabryczna-Straße). Ein zentrales Thema bildet zudem die sozialpolitische Tätigkeit sowie der Akkulturationsprozess der Familie Dubowy, die das Amt des Gemeindevorstehers (poln. *wójt*) innehatte, sich im Bildungs- und Wohltätigkeitswesen engagierte und die lokale Elite prägte.

Die Monographie schließt eine wesentliche Forschungslücke hinsichtlich der Unternehmensmonographien in Galizien und der Zweiten Polnischen Republik (1918–1945) und hebt die Rolle der Industrie als Modernisierungsfaktor sowie als Träger kollektiver Erinnerung und lokalen Erbes hervor.

Schlüsselwörter: Unternehmensmonographie, Galizien, Holzindustrie, Lebensmittelindustrie, Industrialisierung, Fischkonserven, Urbanisierung, Mszana Dolna, Kapitalismus

Shrnutí

TOVÁRNA. MONOGRAFIE PODNIKU C. WARHANEK V OBCI MSZANA DOLNA (1890–1948)

Monografie představuje první komplexní studium podniku C. Warhanek v obci Mszana Dolna (1890–1948), který byl před druhou světovou válkou nejdůležitějším průmyslovým podnikem v této obci a jedním ze dvou největších v limanowském okrese (vedle rafinerie v Sowlinach). Je to detailní přehled dějin poměrně velkého průmyslového podniku fungující v periferním (koncem 19. století) horském středisku zemědělského charakteru, které se díky investici zahraničního (česko-rakouského) kapitálu stalo jedním z hlavních motorů modernizace a urbanizace této oblasti.

Podnik byl integrálním celkem, který se skládal z parní pily, dílny na výrobu sudů (bednářny), továrny na rybí konzervy a od roku 1943 taky octárny. Na základě průzkumu mnohých pramenů (kromě jiného Archiwum Narodowe w Krakowie – *Národní archiv v Krakově*, Archiwum Akt Nowych – *Archiv nových dokumentů*, zahraniční prameny, tisk a taky ústná podání) autor rekonstruuje chronologii vzniku a rozvoje podniku, vlastnickou strukturu, organizaci produkce, finance, strojový park, podmínky práce a taky proces znárodnění v letech 1945–1948.

Práce zapadá do mikrohistorie a hospodářských dějin, protože vnímá podnik jako případovou studii „ostrovního kapitalismu“ (Witold Kula). Zvláštní pozornost je věnována taky podniku jako městotvornému činiteli – od demografického přírůstku a zabrzdění ekonomické emigrace, přes multiplikační efekt (rozvoj obchodu, služeb a infrastruktury), po zakotvení průmyslové identity v urbanonymii (ul. Fabryczna – *Továrni ulice*). Klíčovým motivem je také společensko-politická činnost a proces akulturace rodiny Dubowých, které členové zastávali funkce starostů, podporovali osvětu a charitu, a tímto způsobem formovali místní elitu.

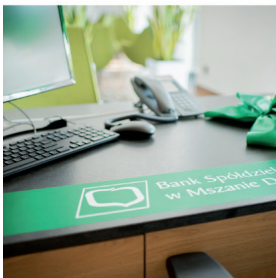
Monografie vyplňuje důležitou mezeru ve výzkumech potřebných na vypracování monografií podniků v Haliči a 2. Polské republiky (1918–1939), zdůrazňujíc význam průmyslu jako modernizačního faktoru a taky nositele paměti a místního dědictví.

Klíčová slova: monografie podniků, Halič, dřevařský průmysl, potravinářský průmysl, zprůmyslňování, rybí konzervy, urbanizace, Mszana Dolna, kapitalismus

W serii Studia Galicyjskie ukazały się:

1. Konrad Meus, *Wadowice 1772–1914. Studium przypadku miasta galicyjskiego*, Kraków 2013.
2. Marian Małecki, *Wydział Krajowy sejmu galicyjskiego. Geneza, struktura i zakres kompetencji, następstwo prawne*, Kraków 2014.
3. Adam Świątek, *Gente Rutheni, natione Poloni. Z dziejów Rusinów narodowości polskiej w Galicji*, Kraków 2014.
4. Franciszek Wasyl, *Ormianie w przedautonomicznej Galicji. Studium demograficzno-histeryczne*, Kraków 2015.
5. Stanisław Grodziski, *Sejm Krajowy galicyjski 1861–1914*, Kraków 2018.
6. Tomasz Jacek Lis, *Polscy urzędnicy wyższego szczebla w Bośni i Hercegowinie w latach 1878-1918. Studium prozopograficzne*, Kraków 2020.
7. Łukasz Chrobak, *Książę Andrzej Lubomirski. Ordynat i przemysłowiec w latach 1882–1939*, Kraków 2021.
8. Elżbieta Maj, *Administracyjnoprawne instrumenty ochrony socjalnej w Galicji doby autonomicznej*, Kraków 2022.
9. Adam Świątek, „*Jako trojca tak jedyna Polscza, Ruś i Łytwa*” *Biografia Platona Kosteckiego (1832–1908)*, Kraków 2023.
10. Michał Wójcik, *C.k. Sąd Powiatowy w Mszanie Dolnej w latach 1883–1914*, Kraków 2023.
11. Łukasz Chrobak, *Andrzej książę Lubomirski (1862–1953). Przemysłowiec i ordynat*, Kraków 2025.

 Centrala Banku
 34-730 Mszana Dolna
 ul. M.M. Kolbego 13

 + 48 26 931 00
 www.bsmszana.pl
 www.facebook.com/BSMszanaDolna

**Bank Spółdzielczy
 w Mszanie Dolnej**

TRADYCJA ZOBOWIĄDUJE

NAJSTARSZY ZAKŁAD PRODUKCYJNY W MIEŚCIE

Octownia w Mszanie Dolnej kontynuuje tradycje produkcyjne powstałej w Mszanie Dolnej jeszcze w XIX wieku Fabryki konserw rybnych C. Warhanek.

Wydzielenie octowni w Mszanie Dolnej jako odrębnego zakładu nastąpiło na początku lat czterdziestych XX wieku, kiedy to ówczesni właściciele firmy C. Warhanek, chcąc zwiększyć moce produkcyjne, zainstalowali w roku 1943 pierwszy generator octowy. Generator ten, pracując metodą ociekową, przerabiał spirytus na ocet ze średnią wydajnością około 60 000 litrów 10% octu spirytusowego miesięcznie.

Początkowo ocet wykorzystywano jako konserwant przerabianych ryb morskich, głównie śledzi. Zaznaczyć należy, że lokalizacja fabryki była bardzo trafna z uwagi na powstałą wcześniej, a przebiegającą przez Mszanę Dolną, linię Galicyjskiej Kolei Transwersalnej, która zapewniała dostawy surowca oraz kanały dystrybucji wyrobów gotowych. Ponadto nieliczne zakłady i gęstość zamieszkania dawały możliwości pozyskania niezbędnej liczby pracowników.

Po wojnie i nacjonalizacji przemysłu octownię przejął Polski Monopol Spirytusowy, następnie Tarnowskie Zakłady Spożywcze Przemysłu Terenowego, które uruchomiły przetwórstwo owocowo-warzywne oraz rozlewnię octu do butelek.

W kolejnej reorganizacji nastąpiło włączenie octowni do Krakowskiego Przedsiębiorstwa Produkcji Leśnej „LAS”, w którym funkcjonowała do czasu upadłości w 1997 roku.

W sierpniu 1997 roku octownię zakupili prywatni przedsiębiorcy, którzy szybko wznowili działalność gospodarczą, ratując w ten sposób podtrzymywany przez pracowników ostatkiem możliwości

proces fermentacyjny zapoczątkowany w 1943 roku. Od tamtej pory firma nosi nazwę PODHALE Octownia Mszana Dolna, a kolejne lata historii przedsiębiorstwa charakteryzowały się systematycznym procesem rozwoju mocy produkcyjnej z równoczesnym poszerzeniem asortymentów produkcji. Rozbudowano zdolność produkcyjną octu spirytusowego poprzez wybudowanie 4 kolejnych generatorów octowych, co dało łączną zdolność produkcyjną 4,5 miliona litrów octu spirytusowego rocznie. Równocześnie dokonano modernizacji linii rozlewu octu spirytusowego, montując dodatkowe urządzenia usprawniające rozlew.

Po kolejnej rozbudowie pomocniczych linii produkcyjnych poszerzono również ofertę sprzedaży o barszcz biały, żurek staropolski, żurek zagórzański, produkowane tradycyjnymi metodami z mąki żytniej na zakwasie chlebowym. Uruchomiono również produkcję octów gatunkowych – jabłkowego, z białego i czerwonego wina oraz zaprawy cytrynowej „Cytrynka”.

Produkowany przez Octownię w Mszanie Dolnej nieprzerwanie od 1943 roku OCET spirytusowy jest jej głównym produktem. Dzięki zachowaniu niezmienniej, tradycyjnej metody powolnej fermentacji w kadziach drewnianych charakteryzuje go najwyższa jakość, a jej autentyczność potwierdza lekko słomkowy kolor, łagodny smak i wspaniały bukiet zapachowy, gwarantujący udane przetwory.

Janusz Matoga
Prezes Zarządu
PODHALE
Octownia Mszana Dolna

PRODUKTY NASZE ZOSTAŁY WYRÓŻNIONE
ZNAKIEM PROMOCYJNYM ZAGÓRZAŃSKIE DZIEDZINY.

PPH PODHALE sp. z o.o.; ul. Ogrodowa 4, 34 730 Mszana Dolna
☎ 18 33 10 351 ✉ biuro@octowniamszana.pl

www.octowniamszana.pl

Przedsiębiorstwo C. Warhanek odegrało na przełomie XIX i XX w. wyjątkową, a wręcz pionierską rolę w procesie miastotwórczym Mszany Dolnej. Industrializacja była bowiem ściśle związana z urbanizacją. Proces ten w Galicji w niewielkim stopniu dotyczył peryferyjnych ośrodków wiejskich („protomiejskich”). [...] Ze współczesnej perspektywy można zaryzykować tezę, że Sąd Powiatowy (1883), linia kolejowa (1884), a w konsekwencji pojawienie się kapitału przemysłowego na przełomie XIX i XX w., stworzyły w krótkim czasie triadę najważniejszych czynników miastotwórczych w Mszanie Dolnej (nie są to wszystkie czynniki). Czynnikiem przemysłowy ilustruje najlepiej założony w 1890 r. zakład C. Warhanek jako jedna z największych fabryk w regionie, zatrudniająca przed I wojną światową nawet do około 350 osób.

z Zakończenia autora

Recenzowany tom studiów jest ważną i interesującą publikacją, wypełniającą lukę w badaniach nad dziejami gospodarczymi Mszany Dolnej. Jej cechą jest wielowarstwowe spojrzenie na tytułowy problem, pokazany z perspektywy historii gospodarczej, historii społecznej, jak również przez pryzmat studiów z zakresu geografii historycznej oraz badań nad społeczeństwem i jego elitami. Stanowi ona cenny materiał do poznania nie tylko warunków prowadzenia działalności gospodarczej, ale także życia codziennego, przemian społecznych, które zachodziły w społeczności Mszany Dolnej na przestrzeni kilkudziesięciu lat, na przełomie XX i XX wieku.

z recenzji prof. UJ dr. hab. Tomasza Kargola

Monografia w formule studium przypadku oferuje istotny wkład do historii przemysłu w Galicji i w II RP, historii pracy oraz badań nad modernizacją lokalną. Może stać się pracą referencyjną dla badań nad historią przedsiębiorstw w Polsce i interesować nie tylko historyków gospodarczych i regionalistów, lecz także badaczy historii społecznej, urbanistyki historycznej, dziejów pracy i przemysłowej kultury materialnej. Atutem jest też wymiar „public history” – wątek pamięci i dziedzictwa przemysłowego, ważny dla czytelnika spoza wąskiego grona specjalistów.

z recenzji prof. ALK dr. hab. Tomasza Olejniczaka

Michał Wójcik (ur. 1992), ekonomista, polonista i badacz regionalista z Mszany Dolnej. Autor książek (m.in. *C.k. Sąd Powiatowy w Mszanie Dolnej w latach 1883–1914. Instytucja i ludzie*, Kraków 2023) i innych publikacji naukowych i popularnonaukowych na temat dziejów Mszany Dolnej oraz jej okolic. Twórca projektu cyfrowego „Mszana Dolna na starych fotografiach”. Członek stowarzyszeń, m.in. Polskiego Towarzystwa Ludoznawczego – oddział Mszana Dolna i Towarzystwa Polsko-Austriackiego – oddział Nowy Sącz. Dyrektor Mikrofestiwalu Literackiego w Mszanie Dolnej.

<https://akademicka.pl>

WYDAWNICTWO
KSIĘGARNIA
AKADEMICKA

ISBN 978-83-8368-451-2

Miasto
Mszana Dolna

Powiat
Limanowski

